

Ang Manlilikha para sa Taumbayan¹

Nicanor G. Tiongson, PhD

Abstrak

Kapalit ng isang akademikong papel, nandito ang anyo ng talumpati upang magsilbing lunsaran ng kritikang panlipunan. Iginigiit ng may-akda ang patuloy na halaga at bigat ng kamalayang panlipunan bilang pundasyon ng pagkatha ng sining at panitikan. Binabalikan dito ang tagisan ng mga paniniwala sa sining para sa Sining, at sining para sa pagbabagong panlipunan upang tasahin ang mga kontemporanyong katha ng mga imaheng estatiko (pintang matalinghaga, komiks, eskultura, effigy) o gumagalaw (sayaw, pelikula), ng tunog (musika), o ng salita (panitikan, titik ng awit), o ng pagsasama-sama ng mga ito (teatro). Nililinaw ng may-akda ang kahulugan at nagbibigay ng mga halimbawa ng pagkatha para sa pagbabagong panlipunan sa konteksto ng globalisadong lipunan ngayon.

Mga Panandang Salita

sining para sa Sining, sining para sa pagbabagong panlipunan, kamalayang panlipunan, pananagutang panlipunan, manlilikha, teoryang pansining

¹ Binasa ang pahayag na ito sa ika-38 na pagtatapos sa Philippine High School for the Arts, na ginanap sa National Arts Center, Makiling Laguna, noong ika-27 ng Marso, 2015.

Pambansang Alagad ng Sining na Francisco Sionil Jose, Pangulo ng CCP na Dr. Raul Sunico, Direktor na Vim Nadera, kaguruan at mga opisyal ng Philippine High School for the Arts, mga minamahal na bahagi ng magsisipagtapos na klase ng 2015 ng PHSA, mga minamahal na magulang, at mga iginagalang na panauhin: magandang umaga po sa ating lahat.

Sa maganda at mapalad na umagang ito, sa isang araw ng dakilang kahalagahan at sandaling para sa ating lahat na nandito, hayaan akong magsimula sa pag-abot ng aking taos-pusong pagbati sa mga mag-aaral ng magsisipagtapos na klase ng 2015 ng PHSA. Mabuhay kayo, ang inyong mga guro at mga magulang. Sa nakaraang apat na taon, sumailalim kayo sa isang kakatwang uri ng edukasyon, na nagpayabong sa inyong mga natatanging kakayanan bilang pausbong na mga manlilikhang pampanitikan, pantanghalan, biswal, at sinematiko. Sa ilang buwan, karamihan, kung hindi man lahat, sa inyo ay papasok sa unibersidad, malamang ay nakatuon sa pag-aaral sa isang larang na pansining na pinili niyo para sa inyong sarili hindi lamang bilang tuon ng inyong antas subalit maging bilang karera sa inyong buhay. Sa inyong pagkabilad sa iba't ibang disiplina ng sining at agham sa unibersidad at pagkamit ng higit na malalim na pag-unawa sa mga realidad na nangingibabaw ngayon sa inyong bansa, ang inyong mundo bilang isang manlilikha ay marahan subalit tiyak na lalago higit pa sa pagnanais ng pawang pagtatasa o pagpapalawak ng inyong mga kakayanang pansining, at magsisimulang sumaklaw sa malalaking tanong, mga tanong hinggil sa lipunang inyong pinanganakan, ang kahulugan ng inyong sining sa inyo bilang isang tao, at ang kahalagahan ng inyong sining sa inyong lipunan. Nang hindi pangungunahan ang kaligayahang mararanasan niyo sa pagtuklas niyo ng mga sagot sa inyong mga katanungan sa mga darating na taon, hayaan niyo akong magbahagi sa inyo ng ilang kaisipan na marahil maisasaalang-alang niyo sa pinaniniwalaan kong ilan sa mga hamon na naghihintay sa inyo bilang mga manlilikha sa kasalukuyang lipunang Filipino.

Una, maari ko sanang ihayag muna ang matatag at napag-isipan kong paniniwala na walang manlilikha ang makalilikha ng sining para sa sarili nitong kapakanan, at hindi rin ako naniniwalang may manlilikhang makapagpapahayag ng kanyang mga kaisipan at damdamin nang payak at pawang para sa pagkamit ng katarsis sa proseso ng paglikha sa mga ito. Silang mga sumasang-ayon sa teorya ng sining para sa sining ay naniniwala na mababalewala nila ang mga realidad ng lipunan at makalilikha ng sining nang walang ideolohiya, bilang purong estetiko.

Subalit wala nang higit pang lalayo sa katotohanan. Sa pinakasimula, ang sining para sa sining ay isang teorya mula ika-19 siglo na katapat ng teorya ng

liberalismong ekonomiko at kahanay ng teorya ng demokrasyang liberal. Habang idiniriin ng malayang kalakalan ang karapatan ng indibidwal na burgis upang gamitin ang kanyang kapital upang buoin ang sariling kapalaran at habang iginigiit ng isang demokrasyang konstitusyonal ang karapatan ng bawat indibidwal para sa kalayaan ng pagpapahayag, relihiyon, at pagtitipon, ipinoproklama ng sining para sa sining ang mapag-isang henyo ng manlilikhang lumilikha ng mga likhang-sining na pangunahing sumasalamain ng kanyang sarili, mga karugtong ng kanyang personalidad at pagsasakatawan ng kanyang mga personal na damdamin, kaisipan, at pangarap. Na walang anumang ideolohiya ang sining para sa sining ay isang kamaliang ganap at payak, sapagkat kahit pa ang isang esteto, na pinaniniwalaang ligtas ang kanyang sarili mula sa ideolohiya, ay umaawit hinggil sa kanyang kakatwang talino, siya ay tunay at talagang kumakatid sa ideolohiya ng indibidwalismong politikal at kapitalismong ekonomiko. Hindi aksidente na ang pagsikat ng mga merkadong pansining, kung saan namumuhunan ang malalaking negosyo ng natutulog na kapital sa sining, umaasang tataas ang halaga ng mga likhang-sining sa pagsikat ng manlilikha nito.

Dagdag pa dito, maniwala man ang isang manlilikha para sa sining para sa sining o sa isang sining na may pananagutang panlipunan, ang kanyang mga likhang-sining ay nakikita, naririnig, at nararanasan ng mga manonood at tagatanggap, at kung gayon tiyak na dumarating sa mga pandama ng huli at pumapasok sa kanilang mga kamalayan. Malay man o hindi ang isang manlilikhang biswal, halimbawa, ang parisukat niyang ipininta na nakasabit sa isang walang laman na dingding ay magiging bintana mula kung saan titingnan ng isang tagamasid ang mundo. Sa pagkakataon ng pagdama, ang mga mata ng manlilikha at ang mga mata ng tagamasid ay nagiging iisa at pareho. Sa gayong sandali ng komunyong, ang tagamasid ay maaaring makakita o hindi makakita, maaaring makaunawa o hindi makaunawa, sa kung anumang realidad na pinili ng pintor na pakahulugan. Sa isang napakatunay na paraan, maaaring silain ng larawan ang tagamasid sa isang klostropobikong mundo ng likhang-sining o maaari siyang palayain nito sa pagbibisa sa kanyang mapahalagahan ang paksa sa isang liwanag mula kung saan hindi pa niya natitingnan ito.

Kung hindi matatakanan ng sining ang paggana ng komunikasyon, mas mabuti na rin kung aakuin ito bilang isang hamon. Kung tunay na nakapagbibisa ang likha ng isang manlilikha sa kanyang lipunan, mas mabuti na rin kung aakuin ng manlilikha ang tungkulin ng paggamit ng kanyang sining upang liwanagan ang mundo, punain ang mga kahulugan o kawalang-kahulugan nito, suriin ang mga halagahan at gawain nito, at ipakilala at idulot ang pagbabago kapag at kung kinakailangan. Kung ang pag-unawa ng manlilikha sa kanyang lipunan ay

malalim at masaklaw, kung ang kanyang paanaw bilang isang tao ay matalas, buo, at malawak, malayo ang mararating ng kanyang sining sa pagtatanglaw sa mga tagatanggap hinggil sa kanilang mga sarili at sa kanilang lipunan.

Sa isang bansang Third World tulad ng Pilipinas, ang pangangailangan ng isang manlilikha para makipagtalaban sa kanyang mga tagatanggap, at tanglawan sila at matanglawan nila ay nagiging napakahalaga at kinakailangan. Ang lumikha ng sining para sa sarili lamang nitong kapakanan sa isang bansang tulad ng sa atin ay ang maging mapanarili, narsisistiko, at niilistiko. Ito ang pagtugtog sa biyolin, habang nasusunog ang Roma (sa mga musikero, paumanhin para sa metapora). Sa isang nasyon kung saan higit sa 70% ng populasyon ang nasa ilalim ng poverty line, kung saan iilang nakaaangat ang malayang nananamantala sa ekonomiyang pambansa at pamahalaan para sa sari-sarili nilang tunguhin, kung saan kasama sa sistema ang korupsiyon at kawalan ng katarungan, ang lahat ng mga Filipino, subalit lalo na ng mga tulad ninyong may bentahe ng edukasyon, ay tinatawag upang akuin ang Herkuleanong tungulin ng paglikha ng mga pagbabagong panlipunan, panandalian man o pangmatagalan. Taimtim kong pag-asa na kayo bilang mga mamamayan ng bansang ito ay tutugon sa hamong ito at maging mga manlilikha ng at para sa taumbayan.

Subalit ano nga ba talaga ang magagawa niyo bilang mga manlilikha upang tumulong sa proyekto ng pagbabagong panlipunan? Anong uri ng sining ang dapat ninyong likhain at para kanino?

Makakamit ang pagbabagong panlipunan kung ang nakararami sa mga Filipino ay nakakayanang makilala at maunawaan ang mga pangunahing suliraning kinahaharap nila sa lipunan. Kapag naliwanagan na, makakikilos sila sa pakikitaon sa iba pang naliwanagang kababayan upang tumindig sa mga isyu at gumawa ng mga aktibong hakbang upang protektahan at isulong ang mga karapatan ng nakararami. Sa dalawang kilos na nabanggit, kaliwanagan at pagkilos, marahil sa una ang kung saan ang manlilikha, tulad ng lahat ng mga nagtuturo sa akademiya o media, ay maaaring gumampan sa isang napakahalagang papel.

Kung ang kaliwanagang panlipunan ang magiging pangunahing layunin, ang manlilikha ay unang-unang kinakailangang gumamit ng mga anyong pansing na makakayanang sumakatawan ng mga realidad na panlipunan, maging sa mga imaheng estatiko (pintang matalinghaga, komiks, eskultura, effigy) o gumagalaw (sayaw, pelikula), sa tunog (musika), o sa salita (panitikan, titik ng awit), o sa pagsasama-sama ng mga ito (teatro). Habang maisasagawa ang pagsasakatawan ng mga realidad na panlipunan sa iba't ibang sariling estilo ng manlilikha, ang

gayong pagsasakatawan ay kinakailangang parating isinasagawa mula sa pananaw ng ating taumbayan, na ang mga karapatan at kapakanan ay kinakailangan din parating protektahan at isulong. Sa madaling sabi, dapat mapakahulugan ng manlilikha ang mga realidad na ito hindi mula sa pananaw ng mga nakaaangat, subalit myla sa pananaw ng mga nakararaming Filipino at sa kanilang panlahatang ikabubuti.

Hayaan muna akong tumuon sa ilang pinakamahalagang isyu sa ating lipunan na dapat kinahaharap ng mga batang manlilikha, sapagkat ang mga ito ang mga pangunahing isyu na dapat maunawaan ng taumbayan upang mabago ang lipunan. Sa bawat isyu, hayaan akong ilarawan ang ilang halimbawang sining biswal, pagtatanghal, pampanitikan, o sinematiko na pinaniniwalaan kong matagumpay sa paglalarawan ng mga suliraning panlipunang ito sa pamamagitan ng mga konteksto, implikasyon, at bisa ng mga ito sa parehong indibidwal at pangkalahatang lipunan. Bukod sa iba pa, ang mga sumusunod na paksa ang umuusbong bilang pangunahing kaabalahan hindi lamang sa lipunan kung hindi maging sa maraming anyong-sining: 1) kolonisasyong Amerikano at pagkakakilanlang Filipino; 2) ang pangingibabaw ng mga politiko at polisya; 3) etnisidad at pagkakakilanlang panrehiyon; 4) ang suliranin ng mga manggagawa, kabilang na ang mga OFW; 5) mga isyu ng LGBT; 6) mga paghihirap ng kabataan; 7) mga isyung pangkapaligiran; at 8) ang mga panganib ng media.

Ang karanasan ng pananakop sa ilalim ng Amerika sa simula ng ika-20 siglo ay paksa ng isang pintang akriliko ni BenCab na pinamagatang *Brown Man's Burden* (1972), na nagpapakita ng apat na lalaki sa kasuotang etniko na bumubuhay ng isang palangkin kung saan nakaupo ang isang walang-mukhang puting lalaki na nakasuot ng amerikana. Ipininta sa rurok ng aktibismo noong dekada '70, binabaligtad ng pamagat ang kilalang pahayag ni Rudyard Kipling na ang sibilisasyon at edukasyon ng mga kayumanggi ay tungkulin ng mga puti, na sa pagkakataong ito ay ang mananakop na Amerikano. Sa halip, ipinapakita ng pinta ang puting lalaki, ang pananakop nga ng Estados Unidos, bilang bigat na pasan-pasan ng mga balikat ng bansa maging noong 1972.

Ang pagtanggì sa kulturang kolonyal at paninindigan ng katutubong lahi, wika, at kultura ay naisakatawan sa dalawang awit mula sa dekada '70. Ang "American Junk" (1985) ng APO Hiking Society ay tumutukoy sa mga Amerikanong pop song at Amerikanong presensiya sa kalahatan na umiimpit sa pagkamalikhaing Filipino na nag-iiwan sa atin sa kahirapan at pagdurusa ("leav[ing] us poor and in misery"). Higit namang positibo ang "Tayo'y Mga Pinoy" (1978) ni Heber Bartolome,

na naninindigan sa pagkalehitimo ng lahing kayumanggi at humihikayat sa mga Filipino upang ipagmalaki ang kanilang mga katangiang Malayo (“Huwag kang mahihiya kung ang ilong mo ay pango”), kahit pa ginagagad nito ang mga Filipino na mahilig magsalita sa Ingles bagaman hirap na hirap din dito.

Ang pangingibabaw ng mga nakaaangat sa politika, ekonomiya, at lipunan ay nailalahad sa napakaraming likhang-sining sa kasalukuyan. Ang pop song na “Tatsulok” (1997) ng Buklod, na ni-revive ng Bamboo noong 2007, ay naghahalintulad sa hirarkiya ng lipunang Filipino sa isang piramide kung saan ang ilang nakaririwasa at impluwensiyal na nakaaangat ang nasa tuktok, angkin-angkin ang labis-labis na pribilehiyo mula sa napakaraming naghihikahos na bumubuo ng ilalim. Ito ay panawagan para sa pagbabaligtad ng piramide.

Bahagi ng mga nakaaangat ang mga politiko na kumokontrol sa nakararaming puwesto sa lehislatura upang maprotektahan at maisulong nila at ng dinastiya nilang itinatag ang kanilang mga interes pangnegosyo. Inilalahad ng *Badil* (2014) ni Chito Roño ang mga paraan kung paanong inuupahan ng mga politiko ang kapitan ng mga baranggay upang bilhin ang mga boto sa mga baranggay at kung paano ring ang ganitong gawain ay napalalala ng “badil” (ang literal na pagsabog sanhi ng dinamita), na tumutukoy sa huling pagdating ng malaking halaga ng salapi mula sa katunggaling partido, na pumupuwersa sa taumbayan para bumalimbing din sa huling sandali. Sa pelikulang *On The Job* (2014) naman ni Erik Matti, ipinapakita kung paanong nananatili ang mga politiko sa kapangyarihan sa pag-aalis ng kanilang mga karibal sa politika at korupsiyon. Dito, kinasabwatng isang kongresista at opisyal ng militar ang isang jail warden upang palihim na palayain sa gabi ang mga bilanggong eksperto ring hit-man, upang mailigpit nila ang kompetisyon ng kongresista. Sa sumunod na araw, noong may salapi na sa kanilang mga bulsa, bumalik sila sa kanilang mga selda na wari wala man lamang nangyari.

Sa mas mababang antas, bagaman kasinrahas pa rin ay ang mga polis na may mga kasanayang ilegal na masinsing sinaliksik at ipinalabas sa marami nang pelikula. Sinusundan sa *Kubrador* (2006) ni Jeff Jeturian ang isang araw sa buhay ng isang babaeng umiikot sa lugar ng mga informal settler upang lumikom ng mga taya sa jueteng, at kinalaunang nahuli ng mga pulis na inaalalayan din siya dahil sila rin ay tumataya sa kanya upang “madagdagan” ang kanilang maliliit na suweldo. Subalit ang kanilang napananalunan ay wala pa kung ihahambing sa napakalaking porsiyento na araw-araw na kinikita ng heneral mula sa mga ilegal na palaro. Sa *Posas* (2012) ni Lawrence Fajardo, isang magnanakaw na nagnakaw ng cellphone ang pinilit na umamin sa kanyang ginawa, subalit “iniligtas” ng hepe mula sa isang kaso sa korte na magmumulta sana sa kanya ng Php 100,000. Gayunpaman,

bilang kapalit, kinakailangang paunti-unting bayaran ng magnanakaw ang parehong halaga sa hepe, na higit na hinihigpitan ang kontrol sa magnanakaw sa pag-uutos sa kanyang isagawa ang maruming trabaho ng pagpatal ng isang kriminal. Sa *Kinatay* (2009) ni Brillante Mendoza, isang aktibong sarhento at kapitan ang namuno sa paglikom ng mga salapi para sa proteksiyon, pagbebenta ng droga, at panggagahasa, pagpaslang, at pagkatay sa isang may-edad nang puta na nakailang-ulit nang hindi nakabayad para sa drogang nakuha niya mula sa mga pulis.

Ang mga suliranin ng etnisidad ay kinakaharap na ngayon ng maraming pelikula, kung saan sa unang pagkakataon, ang mga pangkat etnolingguwistiko ay naisasakatawan nang matapat at walang pagpapababa. Ang *Manoro* (2006) ni Brillante Mendoza ay tungkol sa isang babaeng Ayta na nakatapos mula sa elementarya at bumalik sa kanyang bayan sa Pinatubo. Dahil siya lamang ang nakababasa sa kanilang komunidad, inako niya ang tungkuling turuan ang mga nakatatanda sa kanya kung paano isulat ang kanilang mga pangalan upang makaboto sa halalan noong 2004. Ang *Limbu* (2010) ni Teng Mangansakan ay isang silid sa kasanayang Maguindanaon ng pagpapanatili sa isang babae sa isang kamarang para sa ikakasal isang buwan bago ang araw ng ipinagkasunduang kasal, upang doon pisikal at sikolohikong maihanda siya ng kanyang mga kamag-anak. Hindi umiibig ang babae sa kanyang mapangangasawa, subalit matapos siyang kausapin ng kanyang ina at tiya, siya ay nagpahinuhod sa kasal.

Ang mga suliranin ng mga manggagawa ay nailahad sa iba't ibang anyong pansining. Sa *Endo* (2007) ni Jade Castro, ang pansamantalang kalagayan ng pagiging empleado ng mga manggagawa—na sadyang tinatapos bago ang ikaanim na buwan, upang hindi mapilitan ang mga kumpanya na bigyan ang mga manggagawa ng mga benepisyo—ay nakaaapekto at nakapamamahala sa mga relasyong personal sa pagitan ng mga nagkataong manggagawa. Nagsimula silang makaramdam na hindi nila makakayanang makapagpanatili ng mga relasyong personal, tulad na rin kung paanong hindi sila makahanap ng at makapanatili sa permanenteng trabaho.

Sa mga manggagawa, ang mga OFW ang matatagpuan sa maraming likha sa iba't ibang anyo. Isang eksibisyon noong 2014 sa Ateneo Art Gallery ang nagsasakatawan sa karanasang OFW sa pamamagitan ng mga paniniwalang-bayang Filipino. Sa *Modern Manananggals* (2014) ni Rodel Tapaya, ilang katawang fiberglass na may mga pakpak at bitbit ang mga hand-carry na bag ang nakasabit mula sa kisame, nagmumukhang mga manananggal na kawang lumilipad sa hagdanan papasok ng galeriya. Sa loob, sa isang sulok kaharap ng pintuan, nakatayo ang kalahating pang-ibaba nitong mga lumilipad na katawan. Ang mga

patag na rabaw ng putol na baywang ay pinintahan ng mga pastoral na tanawin o eksenang urban sa Pilipinas, na maipagpapalagay bilang lokasyon ng tirahang iniwan ng mga OFW. Tulad ng manananggal, iniwan ng mga manggagawang Filipino ang kalahati ng kanilang mga salita—ang kanilang mga minamahal, mga tahanan—upang lumipad tungo sa mga bansang dayuhan para sa higit na mataas na pasahod. Subalit tulad din ng manananggal, parati silang makararamdam ng pagiging hindi kumpleto sa ibang bansa at palaging mangungulila para sa tahanan kung nila maaaring makasama muli ang kanilang mga iniwan at maging buo muli.

Ang mga tema hinggil sa kasarian ay higit na nagiging madalas, realistiko, at matapat sa mga anyong pansining sa mga nagdaang dekada. Sa *Onions Always Make Me Cry* (1987) ni Julie Lluch, ipinapakita ng manlilikha ang kanyang sarili na lumuluha habang naghihiwa ng sibuyas bilang paghahanda ng makakain Ang kanyang mga luha gayunpaman ay hindi lamang dulot ng mga sibuyas kung hindi ng gampanin ng pagluluto at mga gawaing bahay na itinalaga ng patriarka sa mga babae, ikinukulong sila sa bahay at iniimpit ang kanilang potensiya para sa pagsulong na personal at propesiyonal. Ang *Bwakaw* (2012) ni Jun Lana ay isang pelikula tungkol sa isang bakla sa kanyang 60s na naninirahan mag-isa kasama ang kanyang asong si Bwakaw. Kinalaunan, nahulog ang loob niya sa isang tricycle driver, na tumanggi sa kanyang mga panunuyo. Matapos mamatay ng kanyang asong si Bwakaw, napagtanto niyang makahahap ang isang bakla ng kakuntentuhan sa kanyang sarili, at hindi mangangailangan ng isang kaparis para kumumpleto sa kanya. Ang *Rome & Juliet* (2006) ni Connie Macatuno ay isa sa mga unang pelikulang nagsasakatawan sa mga lesbian hindi bilang istereotipong tomboy kung hindi bilang mga indibidwal na may mga sariling suliraning personal at pampamilya. Si Juliet, na ikakasal na sa isang mayamang yuppie, ay nahulog ang loob sa wedding planner na si Rome, isang may-ari ng plorerahan na, hindi tulad sa kanyang fiancée, kaya siyang tanggapin sa kung sino siya.

Nakapukaw-pansin din ang mga isyung pangkapaligiran sa maraming kontemporaneong manlilikha. Ang “Agila (Haring Ibon)” (1982) ni Joey Ayala ay bumabaling sa Philippine eagle bilang sumasakatawan sa pagkawala rin ng mga kagubatan at sa paghina ng mga kulturang etnolingguwistiko. Kanyang pinupula ang pagkaganid ng mga tao na umuubos sa mga likas na yaman para sa kani-kanilang mga kita nang walang pagsasaalang-alang sa pagbabagong-buhay muli ng mga yamang ito. Ang *Brutus* (2008) ni Tara Illenberger ay isang pelikula tungkol sa dalawang batang Mangyan na sumang-ayon sa “brutus” upang kumita ng salapi. Sa “brutus,” kinakailangan ng mga bata na madala ang mga iligal na troso pababa ng burol, sa pagbaybay sa isang ilog sakay sa isang balsa, kung saan nakatago ang

mga nakabigkis na troso na kukunin ng mga mamimili nito sa bayan. Habang ginagawa ng mga bata ang trabahong ito, napagitna sila sa tunggalian sa pagitan ng mga sundalo ng gobyerno at mge miyembro ng NPA.

Ang mga paghihirap ng kabataang Filipino ay kinahaharap sa kamakailang sunod-sunod na mga pelikula. Ang *Boses* (2008) ni Ellen Ongkeko-Marfil ay tungkol sa isang batang hindi nakapagsasalita dahil sa trauma na kanyang nararanasan mula sa palagiang pang-aabusa sa kanya ng kanyang ama. Sa isang rehabilitation center, nakayanang marahang matutunang muli ng bata ang pagsasalita at pagkakaroon ng kumpiyansa sa sarili nang matuto rin siyang tumugtog ng biyolin, kung saan may pambihiran pala siyang kakayahan. Sa *Baseco: Bakal Boys* (2009) ni Ralston Jover, ang mga bata mula sa informal settlement ay palagiang sumisisid sa tubig upang humanap ng mga piraso ng bakal na lumubog sa dagat. Ibinebenta nila ang mga ito sa isang mangangalakal para kumita para sa kanilang pamilya. Ilan sa mga bata ang nalunod sa ganitong trabaho. Sa *Ang Daang Patungong Kalimugtong* (2005) naman ni Mes De Guzman, dalawang batang naninirahan sa bulubundukin ng Benguet ang nabubuhay lamang sa sayote at nilalakbay ang mga burol at ilog sa bawat araw para lamang makapasok sa pinakamalapit na paaralan sa bayan.

Maging ang media ay binibigyang-kritika sa maraming anyong-sining. Sa *Overtones* (2008) ni Ronald Ventura, ginagagad ang isang klasikong larawan sa itim-at-puti ng isang babae na nakademit mula Renaissance, na tumutugtog ng cello habang nakatayong nakikinig sa kanya ang isang hubad na bata, bagaman sa pagkakataong ito, ang ulo ng parehong babae at bata ay pinalitan na ng mga telebisyon. Mula sa ulong telebisyon ng bata tungo sa ulong telebisyon din ng babae, nakalutang sa mga kurbadong guhit (isa ngang “air-wave”) ang hiwa-hiwalay na mga imahen ng pakete ng Marlboro Gold, mas maliit na telebisyon, lata ng sardinas na Ligo, bucket ng KFC Fried Chicken, lata ng Coke Zero, jacket at blusa, at pizza sa isang kahon. Ang mariing pakakatampok ng ganitong mga karaniwang bagay sa ibabaw ng mga imaheng klasiko ay gumugulat sa atin sa pagkakatatanto kung paanong ang medium ng telebisyon at walang-hanggan nitong pagpapalabas ng mga patalastas ay nakahalili na sa pino at marubdob na musika, pabor sa mababaw na aliw at personal na pagtatalaban sa pagitan ng tagapagtanghal at tagatanggap na may impersonal ding elektronikong medium ng komunikasyon. Ang iba pang mga paksang naging tuon ng mga likhang-sining ay ang digmaan sa Mindanao, ang alitan sa pagitan ng NPA at AFP, at mga pandarakip ng Abu Sayyaf.

Kinakailangang maalala, gayunpaman, na ang mga likhang nabanggit dito ay nagtatagumpay bilang mga sining, hindi dahil sa paksang pinili nilang pagtuunan subalit sa pagpapakahulugan ng mga ito sa nasabing paksa alinsunod na rin sa

pinakamatatalas na batayang kanilang mga anyo, bilang larawan mang ipininta, bilang dula, awit, o maging pelikula. At gayon din para sa mga likhang-sining na lilikhain niyo sa hinaharap. Mahalagang kayo bilang mga manlilikha ay makatuklas ng estilong estetiko at batayang angkop sa inyong pananaw sa likhang-sining at sa mga tagatanggap na kinakausap ng mga likhang ito.

Bilang pagwawakas, hayaan akong lagumin ang aking mga pangunahing punto. Huwag sumunod sa teorya ng sining para lamang sa sining sapagkat ang sining sa pinakakalikasan nito ay isang anyo ng komunikasyon, at sa gayon nakatatalab sa kamalayan ng mga tagatanggap. Kung gayon, ikalawa, ipinapayo sa mga manlilikha na akuin ang hamon ng paglikha ng sining na makapag-aambag sa mga pagbabagong panlipunan sa pamamagitan ng pagtatanglaw sa mga tagatanggap hinggil sa kalagayan at kadahilanan ng mga suliraning kanilang hinaharap sa kasalukuyan bilang mga Filipino. Ikatlo, sa paglalarawan sa mga realidad ng ating panahon, kinakailangang parating hangarin ng mga manlilikha ang batayang pansining na angkop sa kanilang pananaw at tagatanggap. Kung ang inyong mga likhang-sining ay makatatapat sa kahalagahan at kasiningan ng mga larawan, awit, dula, at pelikulang nabanggit, mapagtatagumpayan niyo ang pagiging manlilikha ng taumbayan, siyang tumatanglaw at nagbibigay-kapangyarihan sa kanyang mga kababayan sa pamamagitan ng kanyang sining. Sa ganang akin, wala nang hihigit pang nais na mapapangarap ng isang manlilikhang Filipino.

Maraming salamat sa inyong pakikinig.

— salin ni Christian Jil Benitez